

SZENT IMRE KERTVÁROS

Egy város-antropológiai kutatás vázlata

TEPLÁN ISTVÁN

Hamvas Béla „Az öt génusz” című művében érzékletes szavakkal ír a „hely szelleméről”, amely megfogja az embert, arról a sajátos arculatról, amely bizonyos helyeknél első pillantás után megörögződik a szemlélőben „... a helynek nemcsak fizikája, hanem metafizikája is van, és nemcsak látvány, hanem génusz. Ezért nem határozható meg, csak lerajzolható, mert nem kiszámítható, mert arc” (Hamvas 1985). Régóta foglalkoztat az a kérdés, vajon egy város, vagy egy városnegyed esetében leírható-e ez az arculat, illetve annak összetevői, rekonstruálhatók-e azok a folyamatok, amelyek ezt létrehozták? A „hely” és „szelleme” közötti viszony sajátos — mondja Hamvas Béla —, egymást kölcsönösen meghatározzák. Az, hogy a tradíciók, szokások és általában a spirituális tényezők fontosak egy városrész arculatának kialakításában, azt hiszem, nem szorul bizonyításra. Számomra erre a legszemléletesebb példákat az amerikai városok orientális negyedei vagy New York Williamsburg városrésze szolgáltatják. Abban azonban már bizonytalan vagyok, hogy a fenti probléma — egy valamilyen alapon szegregálódott városrész arculatának leírása — megközelíthető-e az irodalom eszközein túl valamilyen „tudományos” úton is; a következőkben mégis erre teszek kísérletet.

Vizsgálódásaim azon a feltevésen alapulnak, hogy egy hely egykori szelleme a legkézzelfoghatóbb nyomot az általa létrehozott anyagi kultúrában hagyta, s ezek közül a leghozzáférhetőbbek az építészet tárgyai. Sajátos objektívációk ezek, amelyek használati funkciójuk mellett *konnotatív* tartalmakat is hordoznak, és ezekből a konnotatív jelekből olyan spirituális dolgokra következtethetünk mint az „életérzés”, az „élet stílusa” — ahogy Huizinga nevezi. Az, hogy egy párkány, vagy egy oromdíszt kommunikációs tény, és hordoz konnotatív tartalmakat, senki számára sem kétséges, mondjuk egy gótikus katedrális esetében. Korábban egy épület külsejéből nemcsak arra lehetett következtetni, hogy az milyen funkciót szolgált (vallási, katonai, adminisztratív, gazdasági stb.), hanem — például egy lakóház esetében — utalt a benne lakók társadalmi helyzetére, vallási hovatartozására, esetleg etnikumára is. A modernitásban kiteljesedő nemzetközi stílus idézte elő azt a helyzetet, hogy a városok a világ legkülönbözőbb részein hasonlítanak egymásra. A városi környezet jelentésvesztése akkor következett be, amikor a klasszikus formalizmus és dekorativitás helyét — a racionalitás nevében — a funkcionalizmus vette át. Természetesen a mai városi környezet sem nélkülözheti a szimbólumokat, csak ez az absztrakt ornamentikával párosuló szimbólumrendszer sokkal durvább és banálisabb, mint pl. a középkoré. A modernitás városi jelrendszeréről a legkitűnőbb elemzéseket Marshall Berman (Berman 1982) és Roland Barthes könyvei nyújtják (Barthes 1984). Egy másik fontos feltevés, hogy egy kulturális tény, objektum elemzésénél elsősorban azt kell rekonstruálnunk, amit létrehozói hittek róla, amilyenek ők látták, ahogy ők használták az illető tárgyat. Egy ház, egy kert vagy akár egy oszlop elemzésénél az azt létrehozó „világképet” kell vizsgálnunk, hiszen e tárgyak ennek a világképnek a kommunikációs jelei. „A kultúra minden jelensége jelek rend-

szere, vagyis a kultúra eszenciálisan kommunikáció' — állítja Umberto Eco (Eco 1973), e terület egyik úttörője. Minden épület, még a legegyszerűbb is hordoz az elsődleges, denotatív (funkcionális) jelentésén túl kommunikációs, konnotatív jeleket. E jelek elemzésével, véleményem szerint, fontos információkhoz juthatunk, amelyek kiegészíthetik a hagyományos város-történeti, gazdaságtörténeti elemzéseket. Természetesen egy adott architektonikus nyelvezet társadalmi tartalmának megértéséhez igen sok egyéb információ szükséges.

A térség, amelyet vizsgálatom tárgyául választottam, Budapest igen érdekes és kevésbé ismert területe. Bár nincs két egyforma épülete, mégis látható valamilyen egységes akarat, szellem érvényesülése, valamilyen stílus kifejeződése, amelyet nem lehet csupán építészetinek nevezni. A néha omladozó házakon, a ma már gyakran bozótos kerteken, a gazzal belepert lugasokon, kis medencéken és szobrokon még ma is ott láthatók egy elmúlt élet nyomai, olyan sajátosságok, amelyekkel ilyen egységesen csak ritkán találkozunk. Keresztény középosztálybeli tisztviselő réteg építette az ún. Szent Imre Kertvárost, az egykori Szemere birtok helyén. E telep stílusa nem a véletlen műve. Mint ahogy „nem tarthatjuk véletlen dolognak — írja Szekfű Gyula a Három nemzedékben —, hogy Trianon után nagy számmal előállt középületeink a barokk stílus jegyeit hordozzák magukon. Tőlünk nyugatra a világháború húzta meg azt a vonalat, melyen innen a modern emberek nem hajlandók többé építkezéseikben idegen, régmúlt korszakok mintáit másolni, mivel rájöttek, hogy szellemük gyökeresen más, mint a barokk, renaissance, gótikus, román embereké, akik azért szültek nagy művészi alkotásokat, mert azokban saját lelküket kívánták kifejezésre juttatni... A harmadik nemzedéknek Trianon után uralomra jutott korosztálya már magával hozta a másolás és utánzás e megrogzított szokását. De a minta kiválasztásában mégis keble szózatát követte: Trianon neobarokk építészetének a társadalom neobarokk gondolkodásmódja felelt meg” (Szekfű 1934).

E keresztény középosztálybeli réteg a Szent Imre Kertvárosban egy „ressentiment-negyedet” hozott létre. E kis villák néha a gornyeszegi vagy a küüllővári kastélyokat idézik abban a korszakban, amikor már a város más pontjain igazi modern villák épülnek. Lakóik a megélhetést és polgári életmódot biztosító város szélén is meg akarták őrizni a tekintélytisztelő, dzsentri-úri életforma elemeit. Gyakran védekező elem is vegyült e magatartásba. E telep nemcsak fizikailag volt az akkori Magyarország egyetlen modern városának határában. Egy teljesen új negyed épült itt, és mégis mintha valami régit, elvesztett kívántak volna újraalkotni. A Szent Imre Kertváros külsőségeiben is jól példázza e keresztény középosztály ellentmondásos életérzését és azt a felemás társadalmi fejlődést, amely Magyarországon az urbanizációban is nyomon követhető. A Szent Imre Kertváros épületeihez hasonló épületeket találhatunk a pesti gyűrű egyes településeinek — Mátyásföld, Rákosliget, Rákospalota stb. — középosztálybeli rezidenciális részein is.

A Kertváros építésének rövid története

A városrész, amelyről szó van, korábban a „Szent Imre Telep” nevet viselte, később „tisztviselő” telepnek hívták, s az ott lakók ma leginkább „kertváros” néven emlegetik. Földrajzilag Budapest határában, Pestlőrinc egy külső negyedében található. Története mindössze hatvan éves, illetve hatvan évvel ezelőtt még szántóföld volt a helyén. Területe kb. 120 hold, ma kb. 3-400 ingatlannal.

Vizsgálataim során a következő forrásokra támaszkodtam: a "Pestszentlőrinci Kertotthon és Házépítő Fogyasztási, Termelő és Értékesítő Szövetkezet Hivatalos Értesítője" (előbb „Kertotthon”, majd „Szent Imre Telep Közlönye”, 1936-tól „Szent Imre Kertváros Közlönye”), az Országos Földbirtokrendező Bíróság (O.F.B.), valamint az egykori telekkönyvi bekebelezések adatai. Bár a Pestvidéki Törvényszék cégbíróságának irattára, ahová a Szövetkezet mint bejegyzett cég tartozott, megsemmisült, az Értesítőből, ha hiányosan is, képet kaphatunk a Szövetkezet működéséről, mivel a közgyűlések jegyzőkönyveit általában közölte. Az Értesítő a szövetkezeti dokumentumok mellett gyakran közölt a telep életével kapcsolatos híreket, cikkeket is. Sajnos, az Értesítő sok száma elveszett. A fentiekén kívül támaszkodtam még egy kérdőívre is, amelyet 300 címre juttattam el, valamint szóbeli interjúkra, beszélgetésekre a telep idősebb lakóival.

A telep építésének gondolata 1920-ban fogalmazódott meg. Ekkor az Erdélyből és a Dél-és Felvidékről menekült tisztviselő családok Budapest vasúti pályaudvarain, teherkocsikban laktak. Az egykori újságok tanúsága szerint voltak közöttük kúriai bírók, polgármesterek, katonatisztek, sőt alispán is¹. A menekültügy megoldását elősegítendő, állami támogatással próbálták lakásépítő szövetkezeteket földhöz juttatni, elsősorban tisztviselőket tömörítve. Ezt az 1920. évi Földbirtokreform-törvény tette lehetővé. Így jutott először kb. 220 hold birtokába a házhe-lyeket igénylő Pestlőrinci Kertotthon és Házépítő Termelő, Fogyasztási és Értékesítő Szövetke-zet, melyet Szemere Miklós uradalmából a kincstár váltságföld címen hasított ki. 1920-ban a Közalkalmazottak Kispesti Beszerzési Csoportja körül tömörülő Erdélyből menekült tisztvi-selők Wimmerth Béla szentlőrinci plébános, pápai prelátus vezetésével kéréssel fordultak a Nemzetgyűlés elnökéhez, hogy számukra kertváros céljaira a földbirtokrendezési törvény alap-ján megfelelő területet biztosítsanak. A Nemzetgyűlés elnöke kérvényüket pártolólág a Föld-művelésügyi Minisztériumon belül működő Országos Földbirtokrendező Bírósághoz utalta.

1920 októberében alakult a „Köztisztviselők Kertgazdasági Otthona Pestszentlőrinc” egye-sülés 250 tag részvételével, amely később közel 800-ra bővült, míg végül is (az 1930-as évek elejére) 280-300 körül állapodott meg. Ekkor is, később is nagy volt a fluktuáció. Az eleinte zömmel erdélyi, s részben fel- és délvidéki tagok mellé sok nem-menekült tisztviselő társult. Az 1920-as 36 tagú választmányban helyet foglalt egy volt miniszter, több államtitkár, és államtitkár-helyettes. A néhai Szemere Miklós (akinek alakja egyébként az irodalomból is-mert, róla mintázta Krúdy Alvinczi Eduárdot) pestszentlőrinci 1700 holdas birtokából kihal-sított 220 hold körül évekig tartó vita támadt az örökösök és a Szövetkezet között. Egyrészt az infláció miatt búzában megállapított négyyszögölenkénti ár körül (egy négyyszögöl ára 10 kg búza volt), másrészt a terület nagysága miatt. Végül is 1925-ben kb. 120 hold került a Szövetkezet birtokába, pengőre átszámítva kb. 1,7 pengős négyyszögölenkénti áron, ami akkor igen olcsónak számított. Ekkor alakult az Egyesülés hivatalosan is szövetkezetté. A parcellázási térképek kö-rüli néhány éves huzavona után 1929-ben történt meg a terület parcellázása és a tagoknak való kiosztása.

Hamarosan villamosvonalat kapott a telep, bevezették a villanyt és a telefont. A terület ren-de-zése, utak, gyalogjárók kialakítása, valamint a vízmű felépítése önerőből történt. A telep köz-művei közül az akkori időkben igen modernnek számító vízmű felépítése jelentette a legna-gyobb teljesítményt. A közel 400 ezer pengő költséggel épült vízmű, a 10 ezer pengős állami támogatást leszámítva, teljesen önerőből épült. A telep parcellázásakor figyelembe vették a

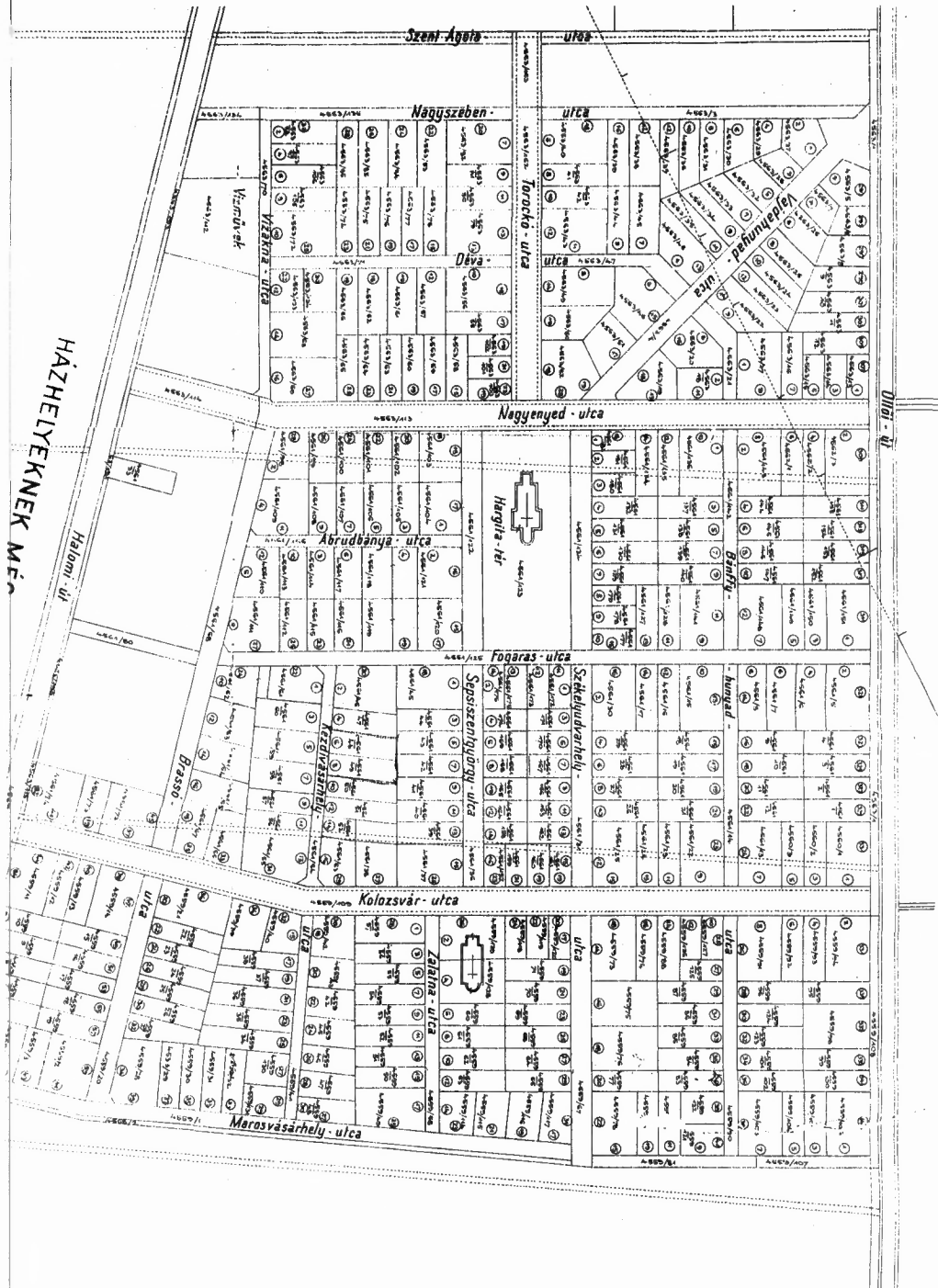
közösen elhatározott „kertváros-jelleget”: a telep közepén egy kb. 4.000 négyszögöles főter helyezkedik el. A kertváros két főutcája a gyalogjárókkal együtt 25 méter széles. A többi utca is 18 m széles, ami jóval meghaladja az átlagos kertvárosi utcaszélességet. A gyalogjárókat és az úttestet egy „zöld sáv” választja el, díszcserjékkel, bokrokkal beültetve. A telkek 200-600 négyszögöl között váltakoztak. Eredetileg az összterületnek csupán 25 %-át tervezték épületekkel beépíteni. Bőkezűen hagytak területet közcélokra: a vízműtelep céljaira 1200 négyszögölt (ennek kertje később a társasági élet egyik központja lett, tenispályákkal, gardenpartykra alkalmas táncterrel, tekepályával stb.), iskolák részére 1500 négyszögölt (az itt felépült Cserkészház a társasági élet másik színhelye volt), a római katolikus paplak és templom céljára 1000 négyszögölt. Ezenkívül a főter körül hagytak területet a protestáns templom és paplak, a szövetkezeti ház, üzletház, kaszinó, kulturális- és sportintézmények céljaira is. (1. térkép)

Az utcákat és tereket erdélyi városokról és tájegységekről nevezték el. Ezeket a neveket az utcák még ma is viselik, a túlságosan erős akusztikájúnak ítélt Hargita tér, Királyhágó, Fogaras és Kolozsvár utcák kivételével, amelyeket Tátabánya térre, illetve Vörös Fény, Dugó és Tarkó utcákra kereszteltek át 1945 után.

A Szövetkezet „kertváros-jelleget” biztosító szabályrendelete kimondja, hogy „... az épületek az utca vonalától számítva legalább 5 m távolságra emelhetők, előttük előkert létesítendő. A Szent Imre telepen csakis nyeregtetős és lapostetejű, villaszerűen kiképzett, a kertváros-jelleget is kidomborító, legalább kétszobás házak építhetők ... az utca felőli oldalon csak oly kő, vasrács, sodrony, léckerítés emelhető — legalább 170 cm magasságban —, amely a szemlélőre is kellemes benyomást gyakorol”. Az állattartást a baromfi kivételével teljesen megtiltották. Kötelezővé tették a járdákat szegélyező zöldterület virágokkal, fákkal való beültetését, egy-egy utcában azonos fajtaival. Egyébként a háztípusok kiválasztásában, architektonikus kivitelében, valamint a méretekben az építendő tulajdonos egyéni ízlése és anyagi helyzete érvényesült.

A házak zöme, kb. 200 épület 1930-36 között épült, tehát gyakorlatilag a gazdasági válság éveiben. Az építetők anyagi lehetőségei, egy-két kivételtől eltekintve, igen szűkösek voltak. A „keresztény középosztály”-beli tisztviselői réteget — amely kizárólagosan alkotta a telep lakosságát, hiszen a házhelyhez jutás alapfeltétele volt a közalkalmazotti státusz vagy nyugállomány — igen erősen sújtotta a válság. Anyagi helyzetükről részletesebb tájékoztatást adhat az egyéni házhely- és kölcsönkérelmek további levéltári kutatása. 1936-ból 280 villatulajdonos közül 274-nek ismerjük a foglalkozását. A 274 villatulajdonos foglalkozási megoszlása a következőképpen alakult:

— Állami, városi, községi tisztviselő (államtitkár, tanácsos, jegyző stb., egészen egyszerű hivatalnokokig)	81
— Magántisztviselő (gyárigazgató, cégvezető, főmérnök, banktisztviselő)	16
— Orvos, állatorvos (állami alkalmazásban)	8
— Ügyvéd	2
— Pedagógus (egyetemi tanár, iskolaigazgató, gimnáziumi, polgári iskolai tanár, tanító, tanítónő, óvónő)	76
— Postai alkalmazott (tanácsos, felügyelő, tiszt)	18
— B. Sz. K. Rt. alkalmazott	5
— MÁV-alkalmazott (felügyelő, tiszt)	16
— Hajóskapitány	1

— Törvényszéki alkalmazott (bíró, tisztviselő)	11
— Rendőrségi, csendőrségi alkalmazott	
(rendőrkapitány, detektívfelügyelő, tanácsos, tiszt)	13
— Honvédségi alkalmazott (altábornagy özvegye, ezredes, ny. alezredes, őrnagy, százados, főhadnagy, hadnagy)	19
— Lelkész, hitoktató (római katolikus, protestáns)	5
— Múzeumi tiszt	1
— Gazdász	1
— Szobrászművésznő	1
— Filmrendező	1
— Vívómester	1

A házhelyekhez szülők révén is hozzá lehetett jutni. Gyakori volt az a jelenség, hogy valaki fiának, lányának, vejének engedte át a neki mint tisztviselőnek kedvezményesen juttatott telket. Igen sok volt a pályakezdő fiatal házaspár is, akik itt alapítottak új otthonot. Sokan kölcsönrel építették fel a házukat, legtöbbször az ún. L. Á. B. kölcsönrel. Ezt a kölcsönt a „Lakásépítési Állandó Bizottság” nyújtotta kedvező feltételek mellett, közalkalmazottaknak, illetve nyugdíjas közalkalmazottaknak: 20 éves törlesztéssel, 7%-os kamattal, az építkezés összes költségeinek 60%-áig. Fedezetül az ingatlan mint jelzálog szolgált, első helyen való bekebelezéssel, illetve lekötötték a tisztviselők ún. lakpénzét. Néhány magántisztviselő M. A. B. I. kölcsönrel építkezett (amelyet a Magán Alkalmazottak Biztosítási Intézete nyújtott a L. Á. B.-on keresztül). Az általában 5-6 ezer pengős kölcsön felvételével igen nagy terhet vettek magukra az építettek, hiszen sokan évekig fizették a telekár hátralékait és a vízmű költségeinek részleteit. Több, a Szövetkezet által tervezett közintézmény ezért nem is valósult meg. Így az üzletház sem, bár erre végül nem is volt szükség, mivel az új telep vonzotta a kereskedőket. A telep szélén, az egykori Üllői út másik oldalán, egymás mellett sorakoztak az élelmiszerüzletek, köztük a „Köztisztviselők” 110. számú fiók-árudája, kézimunka, fodrász, divatáru üzletek, vas- és festékkereskedések, drogériák, trafikok, hentes-, kárpitos- és órásmesterek műhelyei. 1932-ben az Államrendőrség elhelyezte a telepen a 110. számú őrszobáját, és ebben az évben nyílt meg a Postahivatal is. 1933-ban indult meg a négyosztályos elemi fiú- illetve leányiskola, és nyílt meg az „Isteni Gondviseléshez” címzett gyógyszertár. A B. Sz. K. Rt. még ún. színházi járatot is üzemeltetett. A telepen lakók anyagi helyzetére világít rá, hogy éveken át tartó küzdelmet folytattak a Határ úttól szükséges 10 filléres pótdíj eltörléséért. A telep büszkesége, a Hargita téren felállított ún. „Trianoni Fogadalmi Kereszt”, Fadrusz János alkotása is tíz pengőtől 50 fillérig terjedő adományokból, illetve különböző rendezvények bevételeiből gyűlt össze. A Szövetkezet lapjában, közgyűlési jegyzőkönyvekben állandóak a panaszok az anyagi gondok és a túl nagy megterhelés miatt.

A Kertváros társadalmá

Bár gazdaságilag a telepen lakó réteg igazán nem volt jó helyzetben, mintáik, gyakran lehetőségeiket meghaladóan, polgáriak voltak. A kérdőívekre érkezett válaszokban általában mindenki a középosztályhoz tartozónak vallotta magát. A családfők több generációra visszamenően

középosztálybeli foglalkozásokat űztek. Ez tükröződni látszik életmódjukban, és ezeket a jeleket hordozzák anyagi kultúrájuk még fellelhető darabjai is. Ezek a polgári minták azonban még igen sok rurális elemet hordoznak, és keverednek egy korábbi nemesi életmód-minta elemeivel. Azokban az években, amikor Budapest egyes részein már a „Bauhaus” modernizmusa hódít, az itt épülő villák zöme még inkább vidéki kúriákra hasonlít.

Az igen élénk társas élet nyáron a vízmű kertjében, illetve a főter körül üresen hagyott területen zajlott, ahol tenis- és tekepályákat alakítottak ki, és gyakran rendeztek szabadterei összejöveteleket. A Cserkészház felépülte után, melyet gróf Teleki Pál adott át a telep lakosságának, ez az épület adott otthont a társasági életnek, báloknak, előadásoknak, koncerteknek, kiállításoknak. A Szövetkezet értesítője volt a telep közösségi életének fő mozgatója, azon kívül, hogy tájékoztatott a Szövetkezet híreiről, a telep eseményeiről, fásítási és virágtelepítési akciókat szervezett, néha állást foglalt olyan politikai kérdésekben is mint pl. Flandin francia külügyminiszter béketerve, amely ellen egyhangú tiltakozást juttattak el a Magyar Revízió Ligához. A kertvárosban, érthető okokból, igen erős volt az irredentizmus. Rendszeresen tartottak tábor-tűzeket a Fogadalmi Keresztnél és a Cserkészház kertjében, elveszett „Erdélyországukért”. Ugyancsak erős volt a Szent Imre kultusz. Az „Americana” egyesület által minden évben megrendezett ún. Americana Bálon a kertváros szinte teljes lakossága részt vett, ez volt az év egyik legfontosabb társadalmi eseménye (1. kép). Az egész telepre kiterjedő rendezvények mellett igen gyakoriak voltak a lakásokon tartott összejövetelek, gyakran 25-30 fővel. Ezekre az egész

család elment, magukkal vitték a fiatalokat, akik gyakran táncoltak a zongora vagy gramofon hangjai mellett. A „visszahívás” természetesen kötelező volt, így szinte egész évre jutott ezekből az összejövetelekből. Beszélgetéseink során alkalmam volt elolvasni egy fiatal lány korabeli naplóját, ebből kiderült, hogy ezek az összejövetelek milyen fontosak voltak a telep életében. Ezek voltak az ismerkedés alkalmai a fiatalok számára, amelyeket azután teniszpartik követtek, és nem ritkán házasság lett belőlük. Aránylag gyakori volt a telepen belüli házassodás. Mivel a telep egész lakossága magát az „úri” osztályhoz tartozónak tekintette, és szinte mindenki ismerte egymást, nem volt különösebb társadalmi elkülönülés, a szűkebb társaságok főleg személyes szimpátiákon alapultak.

A nők zöme nem dolgozott, hanem a háztartást vezette, természetesen legalább egy alkalmazottal. A háztartását „maga” vezető „jó háziasszonynak” kultusza volt a telepen. Déllelőtti óráikat a főzés, mosás, esetleg befőzés irányításával töltötték, melyben azonban maguk is részt vettek. A bevásárlást vagy a cseléd intézte, vagy a kereskedők alkalmazottai szállították házhoz a megrendelt árukat. Délután jártak a kifejezetten női összejövetelekre. Teadélutánokra, zsúrokra, esetleg kártyapartikra, amelyeknek azonban rossz híre volt a telepen mint „magyar asszonyhoz” nem illő dolognak. Igen sok asszony vett részt az ún. „kézimunka délutánokon”, ahol sárközi, buzsáki, matyó, toroczközi, kalotaszegi, rábaközi motívumokat hímeztek terítőkre, sőt ruhákra, amelyeket bizonyos alkalmakra fel is vettek. Gyakori volt a házakban a „magyar sarok”, ahol e hímezéseket, „népies” tárgyakat elhelyezték. Főleg azonban a házak verandái adtak helyet ezeknek a tárgyaknak. A veranda gyakran „népies” berendezése elkülönült a többi helyiség egyébként polgári ízlést követő bútorzatától. Minden évben kiállítást rendeztek a legszebb hímezésekből a Cserkészházban. A lapok, amelyeket a nők járattak, megfeleltek a kor polgári ízlésének. Könyvespolcaikon a leggyakoribbak a Hercegh és Harsányi regények voltak. A férfiak külön összejövetelei ritkábban szerveződtek, és szűk körben zajlottak.

A terek, amelyekben a telep élete zajlott, a környezet, amelyet maguknak kialakítottak, részben még ma is tükrözi egykori világukat. A telep minden lakója használta és magáénak érezte a kertváros egész közterületét és középületeit, hiszen közösen, saját igényeiknek megfelelően alakították ki azokat.

A családi élet terei

A társadalmi szocializációnak, a család életének legfontosabb színtere a családi otthon volt, melyet — még a kisebbeket is — ennek megfelelően alakítottak ki. (Igen sok házban jártam, sok háznak láttam az eredeti tervrajzát és több mint 200 épületről készítettem fényképfelvételt.) A házakat általában az építetők elképzelései alapján építették, kis mozgásteret hagyva a professzionális építésztervezőnek. A házak többnyire földszintesek, legfeljebb egyemeletesek, néha manzárdos tetőtérrel. Általában egy vagy két hálószobából, esetleg emeleti vendégszobából, ebédlőből, nappaliból és/vagy „szalonból”, a konyha mellett elhelyezkedő cselédszobából, a hallból nyíló mellékhelyiségekből és verandából, teraszról, illetve tornácból vagy ámbitusból álltak. Ez utóbbi a családi élet egyik legfontosabb színtere volt kora tavasztól késő őszig (2. kép). Gyakori volt a két (első és hátsó) bejárat. Általában a tágas hallon át lehetett bejutni a nappaliba, és az abból nyíló ebédlőbe. A hálószobák a ház udvari frontján, illetve az emeleten helyezkedtek el. Ugyancsak az udvari fronton voltak a nagyméretű üvegezett verandák vagy

teraszok. Az sem volt ritka, hogy a veranda volt a ház tulajdonképpeni főbejárata (3. kép, a ház bal oldala). A konyha és a cselédszoba gyakran az alagsorban volt, előfordult az is, hogy a cseléd vagy esetleg egy egész család a kert végén elhelyezkedő kisházban kapott helyet. A

családi élet céljaira szolgáló helyiségeket (ebédlő, szalon, veranda) általában igen tágasra (5×5, 5×6 métereseek) építették.

A hallt, az ebédlőt és a szalont gyakran aránytalanul nagyra méretezett kétszárnyú ajtók választották el, amelyeket családi vagy társasági összejövetelekkor kitártak, és így gyakran 3-4 helyiségre kiterjedő jelentős méretű teret alakítottak ki. A konyha általában félreeső helyen volt, és még a legkisebb méretű házakban sem szolgált étkezésre vagy tartózkodásra. Az étkezés az ebédlőben folyt, ünnepi alkalmakkor a szinte minden családnál meglévő, nagy becsben tartott családi „ezüsstel”. A 4. képen egy ebédlő részlete látható, sarkában az ezüst tálcák és evőeszközök tárolására használt üvegezett vitrinnel. A szalon elengedhetetlen kelléke volt a zongora. Az asztalok, polcok, szekrények horgolt terítőkkal, a falak képekkel voltak zsúfolva. A szobák berendezése természetesen otthononként egyéni ízlés szerint változatos, a lakás beosztása és használata azonban szinte az egész telepen teljesen hasonló volt. (4. kép)

A család naponta a vacsoránál gyűlt össze, mivel a tisztviselők többsége Budapesten dolgozott, és csak estére ért haza. Ünnepeken gyakoriak voltak a szélesebb körű családi összejövetelek. Amikor az időjárás engedte, a családok igen sokat tartózkodtak az üvegezett verandákon, teraszokon, vagy a kertben. Nyáron jellemző volt a kertben való étkezés, az erre a célra kialakított lugasokban vagy nyitott oldalú kis kerti házakban, filagóriákban. A kert általában két részre oszlott, egy a ház körül elhelyezkedő füvesített, virágágyásokkal díszített részre, ahol igen gyakoriak voltak a kisméretű medencék, rózsalugasok, esetleg kisebb szobrok, fenyők és más örökzöldek. A kert másik részét gyümölcsös, szőlő, esetleg kisebb konyhakert foglalta el. A kert végén helyezkedtek el a kisebb gazdasági épületek, a cselédlakás, ha volt. Garázs szinte sehol sem épült, mivel az autó a kertvárosban nagyon ritka volt, még a 40-es években is. Az eredetileg aránylag nagy telkeket később sok helyen kisebb parcellákra osztották, miáltal a házakhoz hasonlóan, sok esetben elvesztették jellegüket.

A kertváros lakossága a háború után jelentős részében kicserélődött. Az 1944-es kiürítéssel, az 1950-es évek ki- és betelepítéseivel, az életszínvonal háború utáni súlyos visszaesésével (az 1950-es években a kertvárosban az egyik legjellemzőbb foglalkozás az éjjeliőr volt), a telep társadalma bomlásnak indult, és ez külső képen is nyomot hagyott. A házakat több kisebb lakásra, a kerteket apróbb parcellákra osztották. Sok ház sérült, illetve semmisült meg még a háború alatt, mivel a környéken igen súlyos harcok folytak. A házak állapota nagyon leromlott, és ma már csupán néhány épületen fedezni fel az eredeti ornamentikát. A felújításukkor nagyon kevés házat állítottak helyre korábbi formájában, általában leverik az eredeti stukkókat és a mai kor divatjának megfelelően renoválják őket.

Konnotációs jelek a Kertváros építészetében

A telep architektonikus konnotációiról azt feltételeztem, hogy jellemzőek voltak az ott lakó rétegre. De ha igazat adunk Umberto Econak, és a kultúra minden elemét mint kommunikációs tényt fogjuk fel, ugyanígy vizsgálhatnánk részletesebben az enteriőröket, vagy e réteg viselkedésének, öltözködésének, sőt akár gasztronómiájának a nyelvezetét. Mivel az épületek ornamentikája csak kevés helyen látható, elsősorban az épületek frontjának kiképzését vizsgáltam. Természetesen mindez azon a feltevésen alapul, hogy létezik egy architektonikus jelrendszer, illetve nyelv, és annak van valamilyen társadalmi olvasata, magyarázata. Ehhez azonban egy rövid szemiotikai magyarázat szükséges.

Ötven éve, hogy megjelent Charles Morris klasszikus műve a szemiotikáról (Morris 1938), azóta a kezdetben csak nyelvészeti szemiotika jellegzetesen interdiszciplináris tudománnyá vált, behatolva a társadalomtudományok számos területére. A történeti tudományok azonban, a néprajz kivételével, mintha kevésbé alkalmazzák e módszert, pedig, véleményem szerint, jól kiegészítheti a más módszerekkel végzett vizsgálódásokat. A szemiotika abból indul ki, hogy a kultúra minden jelensége jelek rendszere, illetve kommunikáció. Nincs mód arra e helyütt, hogy a jeltudomány Peirce-től Derridáig vagy Gadamerig terjedő történetét összefoglaljuk, néhány fogalom ismertetése azonban szükséges, amelyek, véleményem szerint, alkalmazhatók egy történeti vizsgálatban is.

Peirce jeltipológiája (Peirce 1938) megkülönböztet:

1. ikonokat — amikor a jel és tárgya között valamely minőség azonos (hasonlóság);
2. indexeket — amikor a jel és tárgya között valamely valódi kapcsolat áll fenn (kapcsolat); és
3. szimbólumokat — amikor a jel és tárgya között a viszony hozzárendelés-jellegű (hozzárendelés).

Ezek a jelek lehetnek minőségi jelek (quali-jelek), egyedi tárgyak vagy események (sin-jelek), illetve általános összefüggések kifejezői (legi-jelek). Ugyancsak Peirce vezette be az ún. "hármasságot" is — a jel, annak tárgya, illetve interpretálója közötti összefüggést. Az interpretáns számára a jelek lehetnek "rhémák", vagyis közlések, „dicentek”, vagyis megállapítások, illetve „argumentumok”, vagyis érvek és következtetések. Természetesen a jeltudomány ezt a felosztást azóta finomította, és vannak több száz jeltípust használó jeltipológiák. Frege nevéhez fűződik a jelentéstartalom „jelentésre” és „értelemre” való felosztása, ami azt jelenti, hogy valaminek akkor is lehet értelme, ha nincs jelentése, tehát a valóságra nem vonatkoztatható.

Egy építészeti tárgy esetében például nincs (denotatív) jelentése egy homlokzati loggiának, amely, mondjuk kis mérete miatt, mint loggia nem használható, mégis van értelme, mivel konnotál valamit. Charles Morris különböztette meg a szemiotikai vizsgálódás három területét: a szemantikait — amely a jelek jelentésével foglalkozik, a szintaktikait — amely a jelek jelrendszerré szerveződését tanulmányozza, és a pragmatikait — amely a jelhasználat kérdéseit vizsgálja. Roland Barthes dolgozta ki a denotáció—konnotáció fogalom párt és terjesztette ki számos területre. Ezek szerint minden jelentésnél van egy egyszerű jelölés (denotáció) és egy ráépülő együttjelölés (konnotáció). Umberto Eco az, aki az egész világra mint „szemiotikai apparátusra” tekint, és ezen belül az építészetet mint az egyik legfontosabb kommunikációs tényt értelmezi (Eco 1975). Voigt Vilmos osztotta a jeleket a társadalmi szemiotika szempontjából a következő négy csoportra: elemi jelek (spontán vagy természetes jelek), elemi jelekként használt nem-jelek (szignálok), elsődleges jelrendszerek és másodlagos (kulturális) jelrendszerek (Voigt 1975). A történelem kutatóját elsősorban ezek a másodlagos jelrendszerek érdekelhetik. Vizsgálatomban én is a szimbólum típusú jelek szemantikai vizsgálatára koncentráltam.

Az építészet esetében a denotatív és konnotatív funkciók keverednek, mivel az építészet tárgyait elsősorban funkcionálásra gondolták ki, és csak másodsorban kommunikálnak. Eco szerint azonban a használati tárgyak is a kultúra tényei közé tartoznak, és minden használat előbb-utóbb átalakul e használat jelévé, előmozdítja és jelöli a használatnak egy bizonyos módját, vagyis kommunikálja azt a módot, ahogy használják. Hajnóczy Gábor az építészet esetében megkülönböztet egy eszközsínt és egy kommunikációs szintet, amely kulturális, ideológiai, művészeti stb. tartalmakat hordoz (Hajnóczy 1977). Egy építészeti objektum nem a funkciót kommunikálja elsősorban, amit kielégít, hanem a módot, ahogy ezt a funkciót kielégítik. Egy építészeti objektum természetesen nem kezelhető teljesen egységesen, mivel bizonyos részei inkább az eszköz-színt szolgálják, míg más részei, bizonyos építészeti formák együttese (az ún. morfémák), konnotatív tartalmakat hordoznak. Az építészet tárgyait főleg szemantikai síkon vizsgálják, bár természetesen a szintaktikai és pragmatikai szint is vizsgálható lenne. Eco osztotta fel a konnotációkat tisztán építészeti, társadalmi-történeti és esztétikai konnotációkra.

Felfedezhetők-e ilyen társadalmi-történeti konnotációk a Szent Imre Telep építészetében, és valóban jellemzik-e az ott élt csoportot? Erre a kérdésre próbálok válaszolni a következő néhány kiragadott példával.

Mivel az olyan egyértelmű jelek mint a házak homlokzatán stukkóból felrakott nemesi vagy vízei címerek és az eredeti ornamentika, már eltűntek, az épületek architektonikus kiképzésére kell támaszkodnunk.

Ezek a házak nem különösen szépek, építészetileg nem különösen érdekesek, együttesen mégis kifejeznek valamit. Tükrözik egykori építetőjük ízlésvilágát, „világképét”. Ezért fontos vizsgálni, hogy milyennek látták, illetve szánták létrehozóik, milyen vágyakat tükröztek, mi volt az „értelmük”. Úgy gondolom, felfedezhetünk számos olyan jegyet, korábbi építészeti stílusok parafrázisait, korábbi tradíciók analógiáit, amelyek csak erre a rétegre voltak jellemzők, és megkülönböztették ezeket a házakat Budapest más külvárosaiban, más társadalmi rétegek által épített háztól.

A következőkben, természetesen a teljesség igénye nélkül felsorolt építészeti szimbólumokban, véleményem szerint, felfedezhetők ezek a fenti sajátosságok, analógiák. (5—6. kép)

A „*családi ház*” szimbóluma. Ez a fogalom önmagában is a funkcióján túli jelentéssel bír, nyelvileg és építészetiileg egyaránt. Ez, szinte programszerűen, a kertváros Értesítőjében is megfogalmazódott. Egy darab földdel körülvett, több nemzedéknek otthont nyújtó családi lak, fészek megteremtése kezdettől fogva vágya és elsődleges célja volt a szövetkezet tagjainak. E törekvés — és ez meg is fogalmazódott — az egykor elveszett családi kúriát vagy vidéki udvarházat mintázta, fogalmilag és külső megjelenésében is ezt követte (5. kép). A házak szimmetriája, a torony-, vagy kupolaszerűen kiugró középső szoba erőt sugároz. A gyakran rizalitokkal tagolt homlokzat a hármaskapcsolt, néha íves ablakok, a díszes oromzatok és oromfalak eleganciára törekcszenek. A gyakori manzárdtetők és -szobák, tetőteraszok és loggiák kiképzése változatos egyediséggel fejezi ki építtetőjük ízlésvilágát. Ez az ízlésvilág építészeti megnyilvánulásaiban is különbözött a kereskedő, iparos vagy munkásrétegek ízlésétől. A belmagasság, a padlómagasság, a gyakori tornyok és kupolák, melyeknél nem ritka az aránytalanság és túlméretezettség, a család „nagyságát”, méltóságát, társadalmi rangját hivatottak kifejezni. A 6. kép szinte bátyaszerűen kiképzett sarokszobája mintha várkastélyt vett volna mintául. Láthatunk gótikára vagy reneszánszra emlékeztető tornyokat is. E tornyok felső szintjén esetenként kiképzett helyiségek belmagassága gyakran oly alacsony, hogy fel sem lehet egyenesedni bennük, szinte semmire sem használhatók. Éppen úgy aránytalanok és funkciótlanok (használati értelemben), mint a grandiózus lépcsőfelfjárók, amelyeket néha egészen kis épületek elejéhez ragasztottak. Az eredeti felvételeken olyan megoldást is látni, mintha egy kis erdélyi templom tornyát tették volna a sarokszoba fölé. A *manzárdtetők*, *tetőteraszok*, *erkélyek* és *loggiák* már egy urbánusabb hatást tükröznek, de többségük oly kicsiny, hogy használni nem lehetett őket, csupán jelző funkciójuk volt. (7—8. kép) A *kerteknél* is felfedezhetünk hasonlókat, különösen a ház körül parkszerűen kiképzett rész esetében. A kavicsal felszórt kis kerti utak, a kis medencék és tavak, sziklakertek, a nyírott sövényvel szegélyezett, kör és ovális alakú virágágyások szintén parkokat utánoztak. Az *utcák* és *terek* kiképzése és használata is rurális-rezidenciális mintákat követett. Utcafronton elhelyezkedő zárt házsorokat, üzleteket nem terveztek és nem is engedélyeztek a telepen. Az üzletsorok a telephatárain kívül helyezkedtek el. Erősen korlátozták bármilyen hirdetőtábla vagy cégér kihelyezését.

Az itt kiragadott néhány építészeti elem természetesen nem abszolutizálható, és csak egyéb ismereteinket kiegészítendő használható. Jelentésük közel sem olyan sokrétű és specifikus, mint például a népviselet jeleié. Mégis úgy gondolom, az építészeti szimbólumok esetében is találhatunk olyanokat, ame-

lyek jellemzőek egy adott korban egy adott társadalmi rétegre. Egy jellegzetesen kisvárosi negyed, mint a Szent Imre Kertváros (amelynél azonban nem hagyható figyelmen kívül, hogy egy nagyváros közepében épült) építészetének elemzése adalékokat szolgáltathat a társadalomtörténeti vizsgálódáshoz. Új lehetőségeket nyújthat a komparatív kutatásoknál is, mivel lehetővé teszi az anyagi kultúrák összehasonlítását egy-egy társadalmi réteg esetében illetve egy térség különböző országaiban. Ezekből az összehasonlításokból, úgy gondolom, olyan „világkép”-beli tényezőkre is következtethetünk, amelyekre az egyéb gazdaságtörténeti elemzések nem szolgáltatnak adatot.

Természetesen, az itt elmondottak egy vizsgálódás kezdeti szakaszát tükrözik, és további kutatást igényelnek.

Jegyzet

¹ Liber Endre: Budapest a menekült ügy szolgálatában, Budapest, 1927. "Vagonlakók a pályaudvarokon" *Népszava*, 1919. november 23. "Ahol a menekültek városa épül" *Virradat*, 1922. március 25.

Irodalom

- Barthes, R. (1984.) *The Eiffel Tower and Other Mythologies, Empire of Signs*.
Bogatyrev, P. (1971) *The Functions of Folk Costumes in Moravian Slovakia* (The Hague — Paris: Mouton). Eco, U. (1973) *Social Life as a Sign System, in Structuralism*, (Oxford).
Eco, U. (1975) A Theory of Semiotics, In: *Architecture and Communication*, ed. Th. Seboek (Bloomington: Indiana University Press).
Hajnóczy G. (1977) „Építészeti-szemiotikai vizsgálódások”, *Építészettudomány*, 2.
Hamvas B. (1985) *Az öt génusz*, (Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem).
Jacobs, J. (1961) *The Death and Life of Great American Cities* (New York: Random House).
Marshall, B. (1982) *All That is Solid Melts into Air*, (New York: Simon and Schuster).
Morris, C. (1938) *Foundations of the General Theory of Signs*, (Chicago University Press).
Peirce, Ch. (1938) *Collected Papers I-V* (Cambridge).
Szekfű Gy. (1934) *Három nemzedék és ami utána következik* (Budapest) 404 o.
Voigt V. (1975) *Bevezetés a szemiotikába*, Budapest.

ST. EMERIC GARDEN CITY

by ISTVÁNT TEPLÁN

The present paper is based on the assumption that the one-time spirit of a place leaves the most telling evidence on the material cultures it once created, and of all these, architectural objects are the most accessible. Every building, even the simplest one, carries with it communicative, connotative signs beyond the primary, denotative (functional) meaning. By analyzing these signs, we can tap a pool of information which could, in the author's view, provide important additional data and complement the traditional analyses of urban studies and historical economy.

The area chosen, St. Emeric Garden City, was an individual region of Budapest. Although it had no two identical buildings, a homogeneous intent and spirit were apparent—the manifestation of some kind of style which could not be called purely architectural.

The area in question was previously called „St. Emeric Colony”, and later was also known as the „Officials' Colony”; now its inhabitants mostly refer to it as „Garden City”. Geographically, it is located in the outskirts of Budapest, in the suburb of Pestlőrinc. The idea of building the settlement was introduced in 1920.

„The Pestlőrinc Garden Estate Home of Civil Servants” was founded in October 1920 with 250 members, a number that later grew to 800, settling finally (around 1930) at about 280-300. A lot of non-refugee joined the originally mostly Transylvanian and North- and South-Hungarian members. The majority of the owners of the houses belonged to the so-called „Christian middle class”.

In the little world of this garden city, we see an almost urban life which is a mixture of bourgeois and gentry elements. The residents wishing to defend their lost world in their new neighbourhood, reestablished their beloved but sometimes old-fashioned little society based on values which they cherished but which were fast disappearing. This settlement was on the edge of the modern city, both time and space representing the contradictory social development of interwar Hungary.

E. Dunai's translation summarized by L. Timár